

zekering was zo'n besef een voorwaarde, opdat de samenleving, opgevat als een vierzijdige figuratie van kleinburgerij, werkgevers, arbeiders en de overheid ('het regime') tot collectivisering kon overgaan. Over de wenselijkheid daarvan was overigens geen algemene eensgezindheid. De kleinburgerij zag een dergelijke regeling als een persoonlijke aanslag op haar privébezit: de arbeiders in de industrie daarentegen zagen in, dat alleen een collectieve en dwingend opgelegde regeling hen voor de risico's van het bestaan kon vrijwaren, althans voor de geldelijke gevolgen daarvan. Vooruitstrevende ondernemers erkenden dat, en de enige instantie die voor allen aanvaardbaar was om de benodigde dwang op te leggen was de overheid, die in de loop van de eeuw toch al was uitgegroeid tot een omvattende bureaucratie.

Wat door De Swaan in eerdere studies al aan de orde was gesteld, de opkomst van het medisch regime, de protoprofessionalisering en de mentaliteit van de burgerij in de verzorgingsstaat, wordt in de conclusie op ingenieuze wijze in een samenhangend perspectief behandeld. Daarbij valt eens te meer op hoe knap hij schrijft en niet eerder opgemerkte samenhangen aannemelijk weet te maken.

Wanneerpolitici dit boek echt zouden lezen, zouden zij waarschijnlijk vooral getroffen worden door de uiterst geringe rol die zij er zelf in spelen. Maar dat zou hen er niet van moeten weerhouden. Historici, die de drang tot algemeneren dikwijls minder sterk voelen dan sociologen, kunnen zich met vrucht laten inspireren door De Swaan. Hij legt in zijn inleiding uit dat hij afzag van bronnen en monografieën en alleen tertiaire literatuur, generaliserend en comparatief van karakter, heeft willen gebruiken. Daarmee maakt hij zich tot op grote hoogte onkwetsbaar voor kritiek op details. Het probleem blijft natuurlijk, hoeveel verklarende waarde een theorie heeft, wanneer teveel details zijn geëlimineerd. Hoe dan ook, specialisten zullen in het vervolg met dit boek rekening moeten houden.

B. Kruihof

MIDDELEEUWEN

J. Monballyu, *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk, II, Turben afgenomen door de Kortrijkse schepenbank (1485-1581)* (Costumen van het land en graafschap Vlaanderen, kwartier Gent, XII; Brussel: Ministerie van justitie, 1989, xx + 213 blz.).

Gewoonterecht mag dan nog de eigenschap hebben soepel te zijn en de maatschappelijke ontwikkeling op de voet te volgen; wat zekerheid en kenbaarheid betreft, moest dat recht — ongeschreven als het was — de vlag strijken voor het geschreven recht. Waar 'vond' je dat gewoonterecht en wat was de precieze inhoud ervan?

De middeleeuwen hebben het probleem van die onzekerheid op verschillende manieren geprobeerd op te lossen: partijen konden door getuigen de inhoud van een gewoonterrechtelijke regel, net zoals de feiten, proberen te bewijzen; een hogere rechtbank kon een attest van costume afleveren en een lagere rechtbank kon ten hoofde gaan bij zijn hogere rechtbank als hij zich niet 'vroed' voelde. Een vierde middel was de turbe, een eensluidende verklaring van een aantal costumieren of turbisten, door een aangeduide voorspreker afgelegd. Deze raadpleegde zijn collega's turbisten nopens het bestaan of de draagwijzde van de gewoonterrechtelijke regel en deed dan mondeling uitspraak. De overigen sloten zich hierbij aan. Een unanieme uitspraak immers door de mond van de voorspreker was noodzakelijk om de bewijskracht van de turbe te waarborgen.

De turbe werd afgenomen zoals een gewone getuigenverklaring door een of twee schepenen bijgestaan door een griffier, die de verklaringen optekende. Na beëdiging werden de turbisten ondervraagd over de gewoonterechtelijke regel, zoals hij in de conclusies van de bewijsleverende partij was geformuleerd. Soms werd aan de turbisten of aan sommigen onder hen nadere informatie gevraagd of werd de (unanieme) verklaring van de voorspreker aangevuld met gegevens uit het verhoor van derde getuigen over de regel in kwestie. De regel dat een turbe slechts bewijskracht had als alle turbisten het eens waren over de aangevoerde regel was dus bl ijkbaar niet zo absoluut. Toch kon het gebeuren dat de turbisten het niet eens werden. Dan werd zowel de mening van de meerderheid als van de minderheid weergegeven, maar dan had deze turbe geen eigenlijke bewijskracht.

Het aantal turbisten verschilde van periode tot periode. Tussen 1485 en 1520 varieerde het aantal van vijf tot achttien met zeven als het meest voorkomende aantal. Tussen 1522 en 1549 werden de turben meestal uit zeven of negen praktizijns samengesteld, maar kon het getal variëren tussen 3 en 11. Tussen 1550 en 1560 was de turbe samengesteld uit meestal tien of elf leden, blijkbaar onder invloed van de ordonnantie door Karel V uitgevaardigd op 21 januari 1550 op de *stijl van procederen* te Kortrijk, die stelde dat minstens tien turbisten nodig waren. In de periode 1561 -1581 varieerde de samenstelling weer van vier tot twaalf turbisten met een uitschieter tot twintig en zeven als meest voorkomend aantal. De leeftijd van de turbisten liep van 35 tot 70 met uitschieters naar beneden, namelijk 24 jaar, en naar boven, namelijk 81 jaar. Zij werden gekozen omwille van hun ervaring met de te bewijzen gewoonterechtsregel: procureurs, stadspensionarissen, griffiers, baljuws treden er op naast oud-tiendepeningpachters, brouwers, kolenhandelaars, lakenwevers, graanhandelaars, landbouwers, ja zelfs vrouwen, deskundige vrouwen ongetwijfeld. Ging het om een gewoonterechtelijke regel uit de kasselrij dan werden de turbisten uit de streek in kwestie gekozen.

Wat de motivering betreft beperkten de turbisten zich meestal tot de vermelding dat de aangehaalde gewoonterechtsregel zo notoir was dat voorbeelden overbodig waren. Af en toe werd verwezen naar vroegere rechtspraak en het argument 'oic van andere ouderlinghen ghehoort van allen ouden tijdden gheuseert zijnde' (105).

De meest verscheiden materies kwamen aan bod: familiaal vermogensrecht (erfrecht, huwelijksgoederenrecht, 53 turben); handelszaken (22 turben); tiende penning (21 turben); procesrecht, beslagrecht inbegrepen (20 turben); landpacht (13 turben); verkoop van roerende goederen (9 turben); verkoop en overdracht van onroerende goederen (8 turben); competentie van de rechtbanken (7 turben); leenrecht (6 turben); poorterschap en borgstelling (elk 5 turben); recht van naasting en grondrenten (elk 4 turben) enz., maar geen enkele turbe in verband met strafrecht.

De lezing van die turben is ongemeen boeiend. Koopcontracten in een herberg gesloten gaven een zekere bedenktijd, net als vandaag koop op afbetaling (onder andere 118 en 146). De handeldrijvende vrouw kon rekenen op de stilzwijgende toestemming van de man (121). De weduwe kon de huwgemeenschap niet verwerpen (onder andere 21,29, 59); de borgstelling is hoofdelijk (100); 'moeder maakt geen bastaard' (22,66) kent een inperking na de homologatie (188); 1 jaar poorterschap brengt absolute gemeenschap mee (27,42,85). En voor het gelag in een herberg gold ook de hoofdelijke solidariteit (48,105, 142).

Een plaatsnamenregister, een persoonsnamenregister en een uitstekend zakenregister maken de uitgave maximaal consulteerbaar. Toilet (turbe 142) is terug te vinden in het persoonsnamenregister, maar niet Pollet uit de tekst zelf van de turbe.

D. Lambrecht

T. Brandenburg, *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1990; Nijmegen: SUN, 1990, 317 blz., f39,50, ISBN 90 6168 333 5).

Rond 1500 zien we in de Nederlanden en het Rijnland een relatief grote hoeveelheid afbeeldingen van de Heilige Anna. Twee soorten voorstellingen zijn er bekend: de zogenaamde Anna-te-Drieën en de Heilige Maagschap. Op de eerste soort afbeeldingen zien we de Heilige Anna samen met Maria en Jezus; bij de tweede groep is Anna de centrale figuur in een belangrijk en invloedrijk geslacht van heilige mannen en vrouwen. Het is deze piek in Annadevotie, waarvan deze afbeeldingen een getuigenis vormen, die voor Ton Brandenburg aanleiding zijn geweest om zijn onderzoek naar de Annaverering in de Nederlanden op te zetten met als centrale vraag, waar deze hausse nu vandaan komt en hoe deze te verklaren valt. Van dit onderzoek is dit boek, als dissertatie verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam, het mooie resultaat. Brandenburg heeft reeds in eerder verband van zijn interdisciplinaire aanpak in dit onderzoek kennis gegeven, onder meer in de tentoonstellingscatalogi *Tussen heks en heilige* en *Helse en hemelse vrouwen*. Hier worden vraagstelling, opzet en resultaat gelukkig nog eens systematisch uit de doeken gedaan.

De Annaverering komt tot bloei in een tijd van grote maatschappelijke spanningen. Die spanningen doen zich in elke tijd wel voor, zo stelt de auteur, maar in deze periode zijn zij extra groot door politieke, religieuze en morele problemen, aldus de auteur. De Bourgondische staatsvorming stuit op veel verzet in de steden in de Nederlanden. Daarnaast verkeerde de katholieke kerk in een gezagscrisis en was de stedelijke burgerij nog op zoek naar een duidelijke nieuwe samenlevingsmoraal, waarin huwelijk en gezin een belangrijker plaats moesten krijgen. In het licht van deze ontwikkelingen plaatst de auteur het succes van de Annadevotie en deze benadering bepaalde voor een belangrijk deel het interdisciplinaire karakter van het onderzoek. De auteur concentreert zich op de stedelijke cultuur in de Bourgondische Nederlanden, analyseert, als Neerlandicus, vooral literaire teksten in de volkstaal, maar onderzoekt ook de relatie tussen hagiografie en de gezinsgeschiedenis en kan de geleerdenpolemie over de status van de Heilige Anna niet buiten beschouwing laten. Vraagstelling en benaderingswijze worden besproken in het eerste hoofdstuk.

In het verslag van dit interdisciplinaire onderzoek naar de *successstory* van de Heilige Anna wordt eerst de tot nog toe vroegst bekende geschiedenis van Sint-Anna in de volkstaal in druk besproken, namelijk *Die historie, die ghetiden ende die exempelen vander heyligher Vrouwen Sinte Anna*, toegeschreven aan de geestelijke Jan van Denemarken en gedrukt door Geraert Leeu te Antwerpen in circa 1490/1491. In een uitvoerige analyse van het werk, beschreven in hoofdstuk twee, wordt hier de geschiedenis van Sint-Anna gereconstrueerd met de daaraan ten grondslag liggende bronnen. Aan de hand van het deel van de *vita* dat 'Die ghetiden' heet en dat een verzameling gebeden, hymnen en een beknopte rozenkrans omvat, wordt een indruk gegeven, hoe de Annadevotie in de periode dat het werk ontstond gefunctioneerd heeft.

Het derde hoofdstuk bespreekt andere levens van Sint-Anna. Achter de Annalevens in de volkstaal van Jan van Denemarken en de karthuiser Pieter Dorlant gaat een uitvoerige propaganda schuil, gevoerd door belangrijke vertegenwoordigers van het vroeg-humanisme en van de hervormingsbewegingen binnen de kloosterorden. De propaganda komt voor een belangrijk deel voort uit de theologische polemie die gevoerd wordt over de onbevleete ontvangenis van Maria tussen de zogenaamde maculisten, vooral dominicanen, en de immaculisten, met name franciscanen, karmelieten en karthuizers. In deze polemie, die vooral in het